

Юрченко М. М.,

*кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного та міжнародного права
Одеського державного університету внутрішніх справ,
м. Одеса*

Костова Н. І.,

*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри конституційного
та міжнародного права
Одеського державного університету внутрішніх справ,
м. Одеса*

ПРАВА ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ В УКРАЇНІ ТА В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: НОВАЦІЇ

Анотація. *Підрозділ монографії висвітлює основні загрози і можливості для реалізації прав людини в сучасному інформаційному суспільстві, а також у розвитку вмінь реагувати на ці виклики. Виокремлюються глобальні та національні стратегії регулювання відповідних стандартів прав людини в інформаційному суспільстві.*

Вступ

Більшість спеціалістів із прав людини в інформаційному суспільстві погоджуються з тим, що їхня сутність визначається кількома взаємопов'язаними процесами, а саме: а) інформація та знання є важливим ресурсом та рушійною силою соціоекономічного, технологічного та культурного розвитку; б) формується ринок інформації та знання поряд із ринком природних ресурсів, праці та капіталу; в) швидкими темпами розвиваються ті галузі, які пов'язані зі створенням, передачею та використанням інформації; г) спостерігаються розвиток і активне запровадження інформаційних технологій у виробництві, освіті, суспільному житті. Інформаційне суспільство – це нова стадія в історії людства, і від того, як люди зможуть усвідомити його значення, залежить характер майбутньої цивілізації. Усе більше авторів погоджуються з тим, що прогрес інформаційно-

комунікаційних технологій перетворює суспільство не сам собою, а завдяки зміні природи і властивостей інформації, створюваної і розповсюдженій з їхньою допомогою. Отже, концепція інформаційного суспільства перетворюється на концепцію суспільства знань ("knowledge society"). Вона характеризується, крім технологічного, вимірами соціальним, етнічним і політичним. Невід'ємними її компонентами стали нові міждисциплінарні знання, що генеруються науковими і соціальними інститутами, підготовка високоякісного людського капіталу, яку здійснює освіта, створення додаткових багатств економікою знань, формування на цій основі інтегрального вектора розвитку суспільства, зорієнтованого на підвищення якості і безпеки життя всіх його членів. На шляху побудови інформаційного суспільства Україна стоїть на доленосному роздоріжжі: або стрімко ввійти до кола цих країн – авангарду світової цивілізації, або бути приреченою на безнадійне відставання від них.

Інформаційне суспільство базується на так званій безпаперовій технології виробництва, спілкування та споживання духовної продукції. Людина через інформацію проникає в культурні пласти, політичні та соціальні структури, які безпосередньо її не стосуються, є далекими й неосяжними. Адже натепер основну частину працездатного населення розвинених країн становлять особи, які або народилися, або сформувалися як спеціалісти вже в добу інформаційного суспільства. Протягом усього життя людина отримує певну кількість інформації і постійно прагне до пошуку нової. Але не вся інформація, яку отримує людина протягом життя, є необхідною та корисною. Парадокс сучасності полягає в тому, що людина, з одного боку, залежить від технологічного розвитку власного суспільства, а з іншого боку, вона сама відповідає за своє майбутнє, яке творить своїм інтелектом і здатністю до самовдосконалення. Через це людина стає головним суб'єктом і головним об'єктом глобального інформаційного суспільства, його засобом і метою водночас.

1. Цифрові права – права людини

Основним завданням уряду є гарантування дотримання прав і свобод людини. Цей принцип лежить в основі демократії і проголошений у статті 3 Конституції України. Там же стверджується, що права та свободи людини та їх утвердження

повинні визначати зміст та напрями актів уряду. Розвиток та розширення інтернету створили безпрецедентні інструменти для користування громадянами своїх прав і свобод, зокрема можливості вільного висловлювання своїх думок, оперативний доступ до будь-якої інформації, доступної в інтернеті.

Також зросли загрози, пов'язані зі зловживанням такими правами, поширенням виступів ненависті та незаконним втручанням у право приватного життя. У своїй нещодавній резолюції № 38/2018 [1] Рада з прав людини вкотре наголосила, що права, які мають люди в режимі офлайн, також повинні бути захищені в інтернеті, зокрема свобода вираження поглядів, яка застосовується незалежно від кордонів та через будь-які обрані вами засоби масової інформації відповідно до статті 19 Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські права та політичні права.

Рада Європи у своїх документах та Європейський суд з прав людини в рішеннях визначають, що держава повинна гарантувати кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права та основні свободи, передбачені Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, у галузі інтернету також.

У рішенні у справі «Ахмет Їлдірим проти Туреччини» [2] Європейський суд повідомив, що «інтернет тепер стає одним з основних засобів, за допомогою якого особи реалізують своє право до свободи вираження поглядів та інформації, надає необхідні інструменти для участі в заходах та дискусіях щодо політичних питань та питань загального інтересу».

Термін «цифрові права» досить часто вживається стосовно прав людей в інтернеті, однак таке вживання теоретично невинуватене.

По суті, свобода мови або приватного життя вже давно входить до переліку основних людських прав, зазначених у низці міжнародних актів, а саме в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Конвенції захисту прав людини та основних свобод, де визначено, що права мають бути захищені незалежно від способу або районів їх здійснення.

Право на свободу висловлювання все ще залишається правом, незалежно від того, передається інформація усно, у газеті або на вебсайті. Водночас поява такого потенціалу, як «цифрове право», право на доступ до інтернету, визначення поняття «право бути

забутим» (право вимагати видалення інформації стосовно людини з результатів пошукової системи) є абсолютно новими.

Із практичного погляду поняття «цифрові права» треба трактувати як загальноприйнятну категорію, що охоплює специфіку здійснення фундаментальних прав людини в інтернеті (зокрема, свобода в інтернеті), прав на вираження думок та на конфіденційність в інтернеті, а не як окрему групу прав людей. Якщо розглядати вирішальну роль інтернету в сучасному світі, варто зауважити, що визначення такої категорії допомагає краще систематизувати та вивчити потреби захисту прав людини щодо інтернету, відомості про що нині розпорошені в різних керівних принципах, резолюціях та інших актах міжнародних установ. Хоча більшість прав і свобод, пов'язаних з інтернетом, уже охоплені захистом, передбаченим чинними натеper міжнародними актами, такий захист є мінімальним, тоді як більш суттєві гарантії потребують часу на розроблення в судовій практиці, зокрема в судових рішеннях міжнародних судів.

Як наслідок, реалізація та захист прав та свобод в інтернеті нині потребує пильної уваги національних органів влади, законодавчого забезпечення захисту прав людини в інтернеті та дотримання відповідних принципів в адміністративній та судовій практиці. Тому на законодавчому рівні розроблені рекомендації щодо впровадження, удосконалення гарантованого захисту прав і свобод людині в інтернеті.

Зокрема, цей документ включає пропозиції щодо гарантій права на доступ до інтернету, свободи вираження поглядів, конфіденційність та права на захист персональних даних, викладає поточні проблеми участі уряду в забезпеченні дотримання прав людини приватними особами корпорацій. Також не менш важливо наголосити на окремих загальних рекомендаціях, спрямованих на підвищення рівня обізнаності органів влади та громад стосовно здійснення прав людини в інтернеті.

Доступ до інтернету є невід'ємною частиною здійснення прав і свобод людини й участі в державних процесах ухвалення рішень. Право на доступ до інтернету ще офіційно не визнано в усьому світі як право людини, хоча міжнародні установи систематично підкреслюють вирішальну роль інтернету в демократичному суспільстві. Доступність інтернету розглядається як чинник, який сприяє задоволенню інших прав

та свобод людини, зокрема інтернет-свободи вираження поглядів.

У 2003 році Комітет міністрів Ради Європи заявив, що в Декларації про свободу спілкування в інтернеті держави повинні сприяти та заохочувати доступ усіх до інтернет-послуг на недискримінаційній основі за доступною ціною [3].

У 2014 році в Рекомендації CM / Rec (2014) також було наголошено, що люди, які покладатися на інтернет у своїй діяльності, мають законне сподівання, що інтернет-послуги доступні, безпечні, надійні та надаються без дискримінації. 10 липня 2019 року Спеціальний доповідач ООН з питань свободи думки та висловлювання, Американська організація Спеціальний доповідач держав (ОАГ) з питань свободи слова, опублікувала щорічну Спільну декларацію про виклики свободі вираження поглядів у наступному десятилітті [4].

Це була двадцята спільна декларація представників міжнародних установ, вона безпосередньо закликає держави розглядати доступ до інтернету як право людини, оскільки можливість користуватися інтернетом є обов'язковою умовою насолоди від свободи вираження поглядів.

У документі стверджується, що для здійснення свободи вираження поглядів потрібна цифрова інфраструктура, яка є надійною, універсальною та регулюється таким чином, щоб підтримувати її як вільний, доступний та відкритий простір для всіх зацікавлених сторін. Варто зазначити, що «право на доступ до Інтернету» уже законно впроваджене в деяких штатах. Наприклад, у Бразилії ухвалений спеціальний Закон у 2014 році «Інтернет-білль про права» [5].

У 2009 році Конституційна рада Франції також визнала доступ до інтернету основним правом людини, зазначила положення щодо можливого автоматичного та позасудового відключення інтернету для осіб, які вчинили правопорушення.

У Греції право на доступ до інтернету сформульоване як право на участь в інформаційному суспільстві та доступ до електронної інформації, що передається, які передбачені Конституцією [6].

Право на доступ до інтернету як право кожного вільно користуватися інтернетом, повинно охоплювати два аспекти: перший аспект полягає в тому, що урядам варто забороняти невиправдане обмеження доступу до інтернету, як-от відмова та відключення від інтернету по всій країні або в окремих її

регіонах. Блокування доступу до інтернету для окремих осіб може бути виправдано лише вагомими та достатніми причинами.

Європейський суд з прав людини у справі «Калда проти Естонії» щодо заборони доступу ув'язненого до низки офіційних вебсайтів, які містять електронні версії статутних актів, судових рішень та рішень Європейського суду з прав людини, визнав, що ув'язнення неминуче призводить до обмеженого спілкування ув'язненого із зовнішнім світом [7].

Стаття 10 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не зобов'язує забезпечити доступ до інтернету або до окремих вебсайтів для ув'язнених, естонське законодавство загалом дозволяє в'язням доступ до деяких вебсайтів, що містять інформацію, пов'язану із законом, із спеціально захищених комп'ютерів.

Отже, мало місце втручання у права заявника. Таке втручання, як було встановлено, є порушенням статті 10 Конвенції, оскільки національні суди не проводили детального аналізу щодо ризиків для безпеки від використання заявником відповідних вебсайтів. У пункті 52 у своєму рішенні Європейський суд наголосив, що «доступ до інтернету має все частіше розумітися як право, і звучать заклики до розвитку ефективної політики для досягнення універсального доступу до інтернету та подолання цифрового розриву».

Нині українське законодавство не передбачає права на доступ в інтернет. Український закон про електрозв'язок містить перелік загальнодоступних телекомунікаційних послуг, однак зазначено лише універсальний доступ до загальних фіксованих мережевих підключень, локальний телефонний зв'язок, екстрені дзвінки, служби довідки та загальнодоступний телефонний зв'язок.

Водночас Україна поступово розвиває технології доступу до зв'язку й очікує випуск технології 5G у 2021 році, незважаючи на те, що значна частина України ще не охоплена технологією зв'язку 3G та 4G.

Уряд вживає заходів із дерегуляції для посилення широкосмугового інтернет-покриття та виділив 1 млрд грн на забезпечення доступу до інтернету у школах. Нині реалізуються заходи щодо покращення доступу до інтернету. Проте, згідно із численними дослідженнями, українська інтернет-служба є такою, як і раніше, вона одна з найдешевших у світі [8].

2. Свобода вираження онлайн та обмеження

Свобода вираження поглядів є однією з найважливіших основ демократичного суспільства й однією із ключових умов його розвитку та самоактуалізації кожної людини. У світлі доступності та можливостей для зберігання та передачі великих обсягів інформації інтернет відіграє важливу роль у розширенні доступу громадськості до новин та сприяє поширенню інформації загалом.

Глобальний та відкритий характер інтернету надає громадянам нові можливості для обміну інформацією та думками. Зобов'язання держав за міжнародним правом щодо прав людини, зокрема права на свободу вираження поглядів, прав на приватне життя та захист особистих даних, поширюються на онлайн-сферу так само, як застосовуються в режимі офлайн.

Право на свободу вираження поглядів, право на приватне життя та захист персональних даних можуть зазнати порушень внаслідок незаконного або довільного нагляду, перехоплення комунікацій або збору персональних даних, зокрема й у масових масштабах.

Держави повинні гарантувати, що будь-які заходи, вжиті для захисту певної інформації, зібраної й обробленої в інтересах національної або суспільної безпеки, відповідають їхнім зобов'язанням за міжнародним правом щодо дотримання прав людини в Європейському Союзі (далі – ЄС):

а) заохочувати заходи щодо захисту права на приватність та захист даних, зокрема шляхом заклику та підтримки третіх країн узгодити своє відповідне національне законодавство щодо прозорості та пропорційності доступу уряду до персональних даних з міжнародним законодавством про права людини, де це можливо;

б) сприяти обміну передовими практиками для забезпечення дотримання законодавства та процедур держав щодо нагляду за зв'язками, перехоплення та збору персональних даних, які базуються на верховенстві права, за умови незалежності, ефективності національних механізмів нагляду, виконувати зобов'язання, передбачені міжнародним правом щодо прав людини, дотримуватися, зокрема, принципів пропорційності та необхідності;

с) сприяти діалогу, як на двосторонньому, так і на багатосторонніх форумах, щодо проблеми права на приватність та захист даних у цифрову епоху з метою покращення співпраці та прозорості між країнами щодо питань безпеки даних, відповідної міжнародної кадрової політики стандартів прав.

Свобода вираження поглядів включає право вільно шукати, отримувати та поширювати інформацію й ідеї в інтернеті, сфера та суть здійснення яких відповідають подібному вільному праву висловлення думок в офлайн-середовищі.

Державні органи мають не лише утримуватися від перешкоджання здійсненню права людини на свободу вираження поглядів, але також створювати необхідні умови для реалізації прав. Європейський суд з прав людини у своєму рішенні у справі «Штекель проти України» зазначив, що стаття 10 Європейської конвенції покладає на державу позитивні зобов'язання встановити необхідну правову базу для забезпечення належного захисту права на свободу вираження поглядів в інтернеті. Коаліція за вільний інтернет провела аналіз усіх законодавчих актів попередніх ініціатив у сфері свободи вираження поглядів в інтернеті, зареєстрованих у Верховній Раді України [9].

Як наслідок, запропоновані законопроекти часто дублювались, містили неоднозначні визначення, непропорційні підстави та порядок обмеження свободи вираження поглядів в інтернеті.

Окремим важливим аспектом захисту приватного життя особи є виконання державою позитивних зобов'язань щодо створення належного правового і інституційного захисту персональних даних. Закон України «Про захист персональних даних» ухвалений у 2010 році, відтоді не зазнав суттєвих змін [10].

Водночас Конвенція Ради Європи про захист осіб щодо автоматичної обробки персональних даних, на виконання якої він був ухвалений, істотно модернізована у травні 2018 року відповідним протоколом СМ (2018).

Україна ще не приєдналася до протоколу, але прийняла його обов'язок узгодити законодавство про захист персональних даних із вимогами ЄС.

Отже, відповідно до пункту 11 Плану дій для імплементації Угоди про асоціацію з ЄС, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 1106 від 25 жовтня 2017 року, передбачається вдосконалення законодавства про захист

персональних даних [11]. Підготовлений відповідний законопроект Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. Водночас з урахуванням комплексу соціальних відносин унаслідок змін у законодавстві необхідно забезпечити відкритий процес підготовки нової редакції закону.

Це головний обов'язок будь-якої держави – учасниці Європейської конвенції – запровадити правові гарантії для прав особи, тобто має бути належне правове регулювання відносин приватного життя.

Незважаючи на значну кількість питань, які залишили на розсуд держав, щодо забезпечення поваги до приватного та сімейного життя особи, повинні дотримуватися стандарти Європейської конвенції. Зокрема, з метою захисту конфіденційності інформації особи держави повинні забезпечити дотримання принципів справедливості, законності та пропорційності.

Як зазначив Європейський суд з прав людини, будь-яке зберігання особистих даних державними органами влади вважається втручанням у право на повагу до приватного життя, тому це повинно бути виправдано законною метою в обов'язковому порядку. Отже, створення та функціонування будь-яких державних реєстрів мають бути обґрунтовані законною метою, а перелік, обсяг інформації, її використання та порядок доступу до неї третіми особами мають бути чітко регламентовані за законом.

Рада Європи відіграє провідну роль у просуванні свободи вираження поглядів онлайн як у сфері встановлення стандартів, так і шляхом здійснення діяльності або участі в численних заходах, метою яких є роз'яснення значення свободи вираження поглядів онлайн.

У контексті встановлення стандартів Рада Європи не ставить собі за мету розвиток нових стандартів, а радше спрямовує свої зусилля на пристосування чинних стандартів щодо свободи вираження поглядів до реалій онлайн-середовища.

Згідно з ухваленим розподілом обов'язків Європейський суд з прав людини тлумачить статтю 10 Європейської конвенції з прав людини в контексті справ, пов'язаних з інтернетом, про що йшлося у попередніх розділах.

Тоді як Суд відіграє свою роль у правозастосуванні, інші органи Ради Європи є активними у сферах моніторингу й

утвердження цього права людини, привертають увагу зацікавлених сторін до значення свободи вираження поглядів різними методами, зокрема й шляхом ухвалення відповідних резолюцій, декларацій або керівних принципів із цієї проблематики, у яких роз'яснюється значення свободи вираження поглядів у різних ситуаціях, що виникають у режимі онлайн. Таким вони сприяють запобіганню порушенням прав людини в цій сфері.

Так, зокрема, Рада Європи стала провідною міжнародною організацією, яка активно займається утвердженням свободи вираження поглядів у Європі та в усьому світі завдяки своїй регулярній дієвій участі в щорічному Форумі з управління інтернетом, починаючи з його засідання в Афінах у 2006 році.

Рада Європи є основним учасником обговорень щодо управління інтернетом, бере активну участь у дискусіях із різних питань, акцентує увагу на правах людини, зокрема на захисті свободи вираження поглядів та інформації, персональних даних і права на недоторканість приватного життя, прав дітей (коли йдеться про заохочення їх до користування інтернетом), а також запобіганні кіберзлочинності.

Рада Європи відіграла вирішальну роль у проведенні першого Європейського діалогу з управління інтернетом, який відбувся у Страсбурзі у 2008 році. Починаючи із засідання EuroDIG у 2009 році в Женеві (Швейцарія), Рада Європи надавала сприяння у проведенні щорічно таких засідань, співпраці зі стороною, яка приймає, зокрема з урядом Швеції у 2012 році у Стокгольмі, урядом Португалії у 2013 році в Лісабоні.

Із цією метою було створено Комітет експертів із прав інтернет-користувачів, на який було покладене завдання підготувати таке зведення до кінця 2013 року.

Завдання полягає в тому, щоб зробити такі права людини, як свобода вираження поглядів, більш доступними і дієвими для звичайного користувача. Користувач повинен бути обізнаним про зміст права і доступні засоби юридичного захисту в контексті інтернету.

Отже, водночас з ухваленням різних декларацій і рекомендацій щодо захисту свободи вираження поглядів і свободи інформації в інтернеті потрібно спонукати інтернет-користувачів до більш повного користування їхніми правами. У цьому контексті ще одним важливим завданням, яке підлягає

виконанню, є забезпечення дотримання таких прав людини, як свобода вираження поглядів у рамках приватних контрактів, наприклад, із провайдерами послуг інтернету. Ця проблема може бути врегульована шляхом ухвалення державою відповідних правових норм, саморегулювання у приватному секторі або спільними зусиллями держави і приватного сектору.

У 2011 році Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Декларацію про заходи зі сприяння дотриманню статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У цій Декларації Рада Європи безпосередньо зосереджує свою увагу на утвердженні свободи вираження поглядів, але не згадує свободу вираження поглядів онлайн, що може розглядатися як втрачена нагода для привернення уваги до важливості цієї свободи для інтернету.

На практиці обмеження та втручання у свободу вираження поглядів пов'язані із цензурою шляхом фільтрації або блокування онлайн-контенту. Глобальність інтернету, його універсальна доступність та ефект підсилення, який має опублікована онлайн інформація, повинні бути взятими до уваги так само, як його потенціал і технологічні властивості, що розширюють можливості користувачів, зокрема його орієнтація на кінцевого споживача та децентралізована природа.

Утім, правила щодо обмежень лишаються тими самими відповідно до принципу «те, що застосовується офлайн, має однаковою мірою застосовуватися онлайн». У липні 2012 року цей принцип було підтверджено Радою з прав людини у своїй інноваційній резолюції «Про захист, сприяння та здійснення прав людини в інтернеті».

Властивістю інтернету є те, що завантажена інформація стає доступною у глобальних масштабах, тому є предметом регулювання різних міжнародних, національних або наднаціональних норм, що може призвести до відмінного, якщо не суперечливого трактування. Одним із таких прикладів є наявність різних підходів до свободи вираження поглядів у Європі та Сполучених Штатах Америки (далі – США).

У зв'язку із закріпленням свободи слова в першій поправці до конституції США обсяг свободи вираження поглядів у США значно більший, ніж у Європі. Форми вираження, які відповідно до Європейської конвенції з прав людини вважаються

незаконними, захищені у США, як-от расистські висловлювання або такі, що розпалюють ворожнечу чи ненависть.

Інтернет не змінив фундаментально природу свободи вираження поглядів чи меж її захисту. Свобода вираження поглядів є невід'ємним каталізатором для здійснення низки інших прав людини. Утім, оскільки інтернет посилює порушення прав людини та збільшує їхню потенційну шкоду, законодавство та практика обмежень повинні розвиватися відповідно.

Усі держави та зацікавлені сторони зобов'язані дотримуватися, захищати та забезпечувати реалізацію свободи вираження поглядів онлайн. На виконання цього обов'язку вони повинні протидіяти створенню будь-яких нових перешкод, поважати чинні правила і стандарти у сфері прав людини, які застосовуються також до свободи вираження поглядів в інтернеті.

3. Права людини онлайн і приватні компанії

Нині Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти, конвенції накладають обов'язок поважати і захищати лише права людини та держави.

Хоча варто сказати, що Декларація все ще закликає всіх поважати та просувати права людини. Водночас кількість активних користувачів Facebook щомісяця у 2019 році становить вже більше 2,4 млрд. І найпопулярніший сервіс Google, YouTube, має приблизно 2 млрд користувачів.

Це більше, ніж населення будь-якої країни світу (принаймні за офіційними даними). Водночас здатність платформ впливати на інформацію, яку отримують та поширюють користувачі, та можливості збирати персональні дані часто перевищує повноваження будь-яких державних установ.

На цьому тлі виникає питання, чи настав час інтернет-платформи взяти на себе зобов'язання дотримуватися високого міжнародного рівня вимог у галузі прав людини і, відповідно, чи то окремі особи можуть отримати дієвий механізм подання скарг на порушення їхніх прав такими платформами, що цілком доречно.

Насправді Європейський Союз уже ввів серйозні зобов'язання щодо захисту персональних даних для великих інтернет-корпорацій, навіть чітко застосував свої високі штрафи до Google (50 млн євро за порушення вимоги щодо інформованої згоди).

Раніше суди ЄС визнали існування «права на забуття», яке зобов'язує видаляти посилання на людину, публікації з результатів пошуку. Однак ці заходи ще не стосуються інших загроз для прав людини від великих корпорацій, зокрема видалення вмісту та блокування користувачів на правилах платформи, які часто суперечать міжнародним стандартам свободи слова.

Про це свідчить аналіз статті 19 міжнародної організації, яка оцінила стандарти правил Facebook, YouTube та Twitter. Так, наявні суперечності не лише у використанні низки оцінок категорій в обмеженні «незаконного вмісту», але також через відсутність ефективної можливості оскаржити обмеження або навіть отримати пояснення щодо причини його застосування [12].

Із 2009 року кілька найбільших інтернет-компаній модернізували та формалізували свої зобов'язання щодо прав людини. Передусім це зроблено завдяки галузевим ініціативам, як-от Глобальна мережева ініціатива, які зосереджуються на дотриманні компанією міжнародних стандартів прав людини щодо приватності та свободи вираження поглядів. Як результат, кілька компаній почали публікувати звіти про прозорість, щоб задокументувати (на сукупному рівні) кількість та типи запитів на видалення вмісту, які вони отримують та приймають.

Протягом останніх десяти років потенційний позитивний і негативний вплив інтернету на права людини неодноразово зазначався на Всесвітньому саміті ООН з питань інформаційного суспільства, Ради з прав людини ООН, тематичними доповідачами ООН.

Зараз широко визнано, що доступ до інтернету та участь у дискурсі через інтернет стали невід'ємними частинами демократичного життя. Менше дискусій щодо того, що сприяння цьому демократичному потенціалу критично покладається на приватних суб'єктів.

Доступ до інтернету здійснюється через інтернет-провайдерів, пошук інформації полегшується за допомогою пошукових систем, соціальне життя відтворюється через інтернет-платформи тощо.

Незважаючи на зростання ролі, яку ці приватні суб'єкти відіграють у сприянні демократичному досвіду в інтернеті, управління цією соціальною інфраструктурою в основному було доручено компаніям, щоб вирішувати проблему за допомогою корпоративної системи соціальної відповідальності, умов

надання послуг та галузевих ініціатив, як-от Глобальна мережева ініціатива.

Навіть більше, є обмежене дослідження, яке критично оцінює основи, що регулюють діяльність цих інтернет-компаній, і ставить під сумнів, чи досить їх для забезпечення стандартів та механізмів дотримання, необхідних для захисту та дотримання прав людини в інтернеті. Демократичний потенціал інтернету ґрунтується на його здатності пропагувати «культуру, у якій люди мають справедливу можливість брати участь у значущих формах, що представляють їх як особистості».

Демократична культура в цьому сенсі є більше, ніж політична участь, вона охоплює широку громадянську участь, де будь-хто, у принципі, може брати участь у виробництві та розповсюдженні культури. Цей демократичний потенціал пов'язаний зі здатністю інтернету забезпечити своїм користувачам безпрецедентний доступ до інформації та до децентралізованих засобів політичної та культурної участі.

Коли користувачі інтернету шукають інформацію, висловлюють думки, обговорюють або збираються, вони в основному роблять це на приватних форумах. Відповідно, компанія, яка надає послугу, може вільно встановлювати умови для дозволених виразів та дій на своїй платформі. Хоча автор вебсайту може вирішити не піддавати цензурі публікації у своєму блозі або видаляти теми обговорення на своїй дошці оголошень, кожен власник URL-адреси зберігає за собою право.

Отже, онлайн-сфера не має громадських вулиць чи парків, а соціальні медіаплатформи, як Facebook та Google Plus, не є публічними форумами, а навпаки, є приватною власністю, відкритою для загального користування.

Відповідно до цього на цих платформах відсутній захист мови від першої поправки. Навпаки, комунікації, які користувачі надають, коли пишуть у Twitter, Facebook, Google або LinkedIn, є переважно приватною власністю, що належить компанії, яка надає послугу. Навіть більше, ці компанії мають широкі повноваження обмежувати виступ, який інакше був би захищений першою поправкою.

Поточне комунікаційне середовище також унікальне, оскільки вирази користувачів становлять продукти, на яких будуються бізнес-моделі інтернет-компаній. Бізнес-моделі більшості, якщо не всіх, основних інтернет-сервісів засновані на цільовій рекламі,

а це означає, що коли особи беруть участь в інтернеті – наприклад, беруть участь у розмові чи пошуку інформації, – ці дії фіксуються, зберігаються та використовуються для рекламних цілей і як такі становлять продукти, що входять в онлайн-модель бізнесу. Це суттєво відрізняється від попереднього віку, коли розмови людей, соціальні мережі, уподобання та пошук інформації не були ні захоплені, ні основним елементом бізнес-моделі посередника.

Оскільки вирази – це продукти, то відносини, що існують у людей з інтернет-компаніями, принципово відрізняються від традиційних відносин між компанією та клієнтами. Інформація та комунікації, які користувачі надають під час користування послугами, є важливими елементами онлайн бізнес-моделі та, як такі, є основним джерелом доходу для компаній.

Інтернет-компанія, яка прагне оптимізувати свої доходи за допомогою реклами, не повинна мати нічого нового або суперечливого. Тривожним моментом є те, що ці платформи де-факто контролюють великі частини публічної сфери в інтернеті, і користувачі мають обмежений вибір для відмови від бізнес-схеми. В інтернеті немає публічних вулиць, а можливості участі в політичному чи культурному житті поза комерційною сферою обмежені. Навіть більше, внесок в економіку інтернету через вирази, звички й уподобання в інтернеті стали передумовою для участі в мережевій публічній сфері.

Водночас варто зазначити, що Google, наприклад, публікує інформацію про видалення вмісту у відповідь на запити від суду або державного органу в публічній базі даних Lumen [13]. Особливу увагу варто звернути на використання алгоритмів фільтрації та надання пріоритетів вмісту, який ми розглядаємо. Отже, результати пошуку, які ми отримуємо, часто залежать не тільки від мови, але і від багатьох інших (часто прихованих) чинників, засновані на інформації про нас, що зберігається корпорацією. І поки це повинно сприяти швидкому пошуку саме того, що нам потрібно, тобто навпаки, це обмежує нашу можливість доступу до знань.

У 2011 році ООН підготувала й опублікувала керівні принципи бізнесу та прав людини, які також називаються принципами Ruggie [14], вони містять деякі схеми того, що корпоративна соціальна відповідальність повинна бути для підприємств за дотримання прав людини. Вони визначають, що держава у

своєму законодавстві повинна передбачити це зобов'язання компаній поважати права людини у своїй діяльності та надавати рекомендації щодо цього.

У районах, що постраждали від конфлікту, держава повинна допомогти компаніям виявляти, запобігати ризикам, пов'язаним із їхньою діяльністю, для дотримання прав людини, відмовити у будь-якій допомозі компаніям, які мають серйозні порушення прав людини.

Водночас компанії повинні уникати будь-якого шкідливого впливу на права людини, гарантовані Міжнародним законопроектом про права людини, та усунути будь-який шкідливий вплив там, де він є наслідком їхньої діяльності.

Зазначений документ також заохочує кожен бізнес до політики щодо дотримання прав людини, належної ретельності щодо прав людини. Крім того, обидві держави і підприємства повинні забезпечити належний та ефективний механізм компенсації за збитки, завдані порушенням прав людини з їхнього боку.

4. Відповідальність інтернет-посередників за незаконний зміст

Здійснення прав в інтернеті було б неможливим без ролі посередників, а саме інтернет-платформ, інтернет-провайдерів, розробників фізичної інфраструктури інтернету, через яку здійснюється доступ до Мережі. З одного боку, більшість із цих посередників відіграють пасивну роль і не впливають на вміст в інтернеті. Вони ні більше, ні менше, ніж аналог листоноші, який сприяє доставці інформації з одного місця в інше.

З іншого боку, з розвитком технології й алгоритмів низка вебсайтів (в основному соціальні мережі, пошукові та рекламні послуги) почали впливати на рейтинг вмісту, зробили можливим відфільтрувати його автоматично і створити екосистему, яка дозволила це зробити, видалити шкідливий вміст. Водночас деякі вебсайти створили власні регулятивні системи, цілком незалежні від державної, за винятком надзвичайних випадків бездіяльності посередника.

Можна резюмувати, що протягом останніх років концепція «безпечної гавані» не втратила своїх позицій і, загалом, залишається основною у визначенні режиму відповідальності посередників за розповсюдження шкідливого контенту. Водночас стандарт необхідності отримання «фактичних знань»

незаконності вмісту через відповідне рішення суду. Обмеження доступу до змісту посередниками має забезпечуватися найменш обмежувальними заходами з метою забезпечення прав користувачів таких посередників на інтернет. Водночас варто не зобов'язувати посередників самостійно оцінювати зміст на відповідність законодавству або міжнародним стандартам у сфері свободи слова.

«Інтернет-посередники», які розміщують або передають незаконний вміст, наданий третьою стороною, звільняються від зобов'язань, коли дотримуються визначені умови. Директива не передбачає загального режиму відповідальності для «посередників в Інтернеті», але визначає конкретні правила, згідно з якими ці посередники не несуть відповідальності згідно із законодавством ЄС (тобто режим «безпечної гавані»). Правила відповідальності за електронну комерцію застосовуються до всіх послуг інформаційного суспільства, що визначаються як послуги, які зазвичай надаються за винагороду електронними засобами за індивідуальним запитом користувача.

Поняття «послуги інформаційного суспільства» охоплює широкий спектр економічної діяльності в інтернеті, зокрема і продаж товарів в інтернеті, пропонування онлайн-інформації або комерційних комунікацій, надання засобів онлайн-пошуку, що дозволяють здійснювати пошук, надання електронної мережі та послуг, відео на замовлення або надання комерційних комунікацій електронною поштою. Як результат, багато компаній в інтернеті, починаючи від традиційних постачальників електронних комунікацій (як-от інтернет-провайдери) до нових посередників в інтернеті (як-от пошукові системи, соціальні медіакомпанії, постачальники програмного забезпечення), потенційно потрапляють у сферу дії Директиви про електронну комерцію.

Усе це порушує питання відповідальності посередників в Україні та світі натеper, як її треба змінити. Стаття 14 Директиви Європейського Союзу 2000/31/ЄС про електронну комерцію встановлює так званий принцип «безпечної гавані», згідно з яким хостинг-провайдери (включаючи, зокрема, соціальні мережі, відповідно до рішення ЄС у справі “SABAM проти Netlog”) звільняються від відповідальності за розміщений ними вміст, якщо [15]:

1) вони не мають інформації про незаконні дії та зміст, а також про обставини, із яких випливає очевидний незаконний характер такої діяльності («фактичні знання»);

2) після отримання інформації про таку діяльність та зміст вони діють досить швидко, щоб видалити такий вміст або обмежити доступ до нього («оперативне видалення»). Ці положення також відповідають положенням Закону США про захист авторських прав у цифрову епоху (Digital DMCA), Закону про авторські права тисячоліття. Обидва закони заклали основу для режиму «попередження та видалення» як основної процедури, що використовується для обмеження доступу до шкідливого контенту в інтернеті.

Директива про електронну комерцію вводить принцип «безпечної гавані», згідно з яким три типи інтернет-посередників, які розміщують або передають вміст, наданий третьою стороною, звільняються від відповідальності за визначених умов.

Постачальники послуг простого транспортування звільняються від відповідальності, коли послуги надаються постачальником, який займається лише пасивним передаванням даних (тобто взаємозв'язок з інтернетом, що надається традиційними постачальниками послуг інтернету та мережею операторів). Постачальники послуг кешування звільняються від відповідальності, коли тимчасово й автоматично зберігали дані, щоб зробити передачу більш ефективною (наприклад, проксі-сервер) і якщо дотримано декілька технічних умов для зберігання інформації (локальна копія, ідентична оригіналу). Провайдери хостингу звільняються від відповідальності, коли ці компанії зберігають дані для своїх користувачів (наприклад, вебхостинг), не знають, що вони проводять незаконну діяльність, або оперативно діють, щоб видалити або заборонити доступ до незаконної інформації.

Директива про електронну комерцію застосовує горизонтальний підхід до відповідальності «служби інформаційного суспільства» постачальників. Це означає, що коли умови виконуються, законодавство ЄС звільняє інтернет-посередників від широкого кола зобов'язань, зокрема і від договірної відповідальності, адміністративної відповідальності, деліктної або позадоговірної відповідальності, кримінальної відповідальності, цивільної відповідальності або будь-якого

іншого виду відповідальності за всі види діяльності, розпочаті третіми сторонами, як-от порушення авторського права та права на торгову марку, наклеп, реклама, що вводить в оману, недобросовісна комерційна практика, недобросовісна конкуренція, публікації незаконного змісту тощо.

Отже, баланс між різними інтересами (наприклад, громадяни, творці, правовласники) має братись до уваги під час розроблення правил відповідальності. Як результат, правила відповідальності мають на меті водночас запобігти незаконному поведженню з інформацією в інтернеті та забезпечити повагу основних прав ЄС (як-от свобода вираження поглядів, захист особистих даних, майнові права, свобода ведення бізнесу).

За режимами «безпечної гавані» посередники в інтернеті не застраховані від відповідальності, якщо вони не усвідомлюють цю незаконність, не діють належним чином, щоб зупинити її. Концептуальна різниця між «пасивною» і «активною» ролями онлайн-посередників була розроблена Судом ЄС (СЈЕU) на підставі статті 42 Директиви про електронну комерцію, де визначено таке:

1. Такі посередники, як постачальники послуг та постачальники послуг кешування, виконують переважно пасивну роль і не мають або мають обмежені знання про вміст того, що передають користувачі. Постачальники не несуть відповідальності за вміст, який вони передають, поки вони не ініціюють передачі, а також не вибирають того, хто приймає, або відбирають чи модифікують інформацію.

2. Постачальники послуг кешування також не несуть відповідальності за автоматичне, проміжне та тимчасове зберігання інформації для того, щоб зробити передачу інформації більш ефективною. Навпаки, хостинг-провайдери відіграють більш активну роль, з більшим контролем над вмістом, який вони розміщують.

По-перше, хостинг-провайдери не несуть відповідальності, коли вони не мають фактичних знань про незаконну діяльність чи інформацію та не знають фактів чи обставин.

Однак те, що становить незаконну діяльність, ще не було визначено точно в Директиві про електронну комерцію.

По-друге, провайдери хостингу повинні діяти оперативно для видалення незаконної інформації або відключення доступу до неї

(тобто заблокувати), припинення незаконних дій, про які вони отримали фактичні знання.

Постачальники послуг хостингу можуть скористатися звільненням від відповідальності лише коли ці дві умови дотримано. Крім того, Директива не впливає на можливість держав-членів вимагати від постачальників послуг, які розміщують інформацію, виконувати обов'язки щодо контролю відповідно до національного законодавства щодо виявлення та запобігання незаконній діяльності. На посередників можуть бути покладені судові заборони (тобто судових наказів), коли виявляється, що вони порушують законодавчі акти (про авторське право).

Міжнародні органи також коментували режими відповідальності посередників. Наприклад, у їхній Спільній декларації 2011 року про свободу вираження поглядів в інтернеті чотири спеціальні доповідачі з питань свободи слова рекомендували таке: ніхто не повинен нести відповідальність за вміст, вироблений іншими особами, у разі надання технічної послуги, як-от надання доступу, пошук, передача чи кешування інформація.

Відповідальність повинна виникати лише тоді, коли посередник спеціально втрутився у вміст, який публікується в інтернеті. Інтернет-провайдери й інші посередники повинні вимагати лише видалення вмісту після судового наказу, що суперечить практиці попередження та видалення.

У 2011 році Спеціальний доповідач ООН з питань свободи слова заявив, що заходи цензури ніколи не повинні передаватися приватному суб'єкту господарювання, і повинні нести відповідальність за вміст в інтернеті, автором якого вони не є.

Жодна держава не повинна використовувати або примушувати посередників до проведення цензури від її імені. Він також рекомендував уникати порушення прав користувачів інтернету на свободу вираження поглядів та права на приватне життя; посередники повинні лише реалізовувати обмеження цих прав після судового втручання; посередники повинні бути прозорими щодо заходів, ужитих із залученим користувачем; вони повинні надавати, якщо це можливо, попередження користувачам раніше здійснення обмежувальних заходів, вони повинні суворо мінімізувати вплив будь-яких обмежень щодо конкретного змісту.

Нарешті, Спеціальний доповідач наголосив на необхідності ефективних засобів захисту для постраждалих користувачів, зокрема й можливість апеляційного оскарження з використанням процедур, які повинні бути надані посередником та компетентною особою, судовим органом.

Міжнародні органи також критикують процедури «запобігання та скасування», оскільки відсутня чітка правова основа. Наприклад, у звіті ОБСЄ за 2011 рік щодо свободи вираження поглядів на інтернет підкреслено, що положення про відповідальність постачальників послуг не завжди є чіткими. Є положення щодо видалення вмісту з інтернету в межах визначеної кількості держав-учасниць.

Приблизно 30 держав-учасниць мають закони, засновані на Директиві ЄС про електронну комерцію. Однак положення Директиви ЄС, а не узгодження політики державного рівня, створило розбіжності у тлумаченні під час національного процесу впровадження. Ці розбіжності виникли після того, як положення були застосовані національними судами.

У статті 15 Директиви про електронну комерцію наголошено, що держави не можуть покладати загальне зобов'язання контролювати інформації, що передається через посередників, або для попереднього пошуку фактів чи обставин, що вказують на незаконний вміст чи діяльність. Водночас моніторинг у деяких випадках не заборонений.

У 2011 році спеціальні доповідачі міжнародних організацій із питань свободи висловлювань випустили Спільну декларацію про свободу вираження поглядів та інтерне, де принцип 1 (с) наголошував на необхідності розроблення спеціальних регулювань Мережі.

Щодо посередників, у принципах 2 (а) та 2 (b) Декларації викладено таке:

1) ніхто, хто надає технічні послуги з доступу до інтернету (надання доступу, функціональність пошуку, передача або кешування інформації) не може нести відповідальність за вміст, створений іншими особами та розповсюджуваний на цих платформах, якщо вони не заважають роботі вмісту, або відмовитись виконувати рішення суду про видалення такого вмісту; однак варто розглянути можливість продовження терміну цього режиму будь-яким посередникам;

2) посередників не можна змушувати відстежувати вміст користувачів і, можливо, вони не зобов'язані обмежити доступ до вмісту поза судовим засіданням, якщо такий механізм не відповідає стандартам свободи вираження поглядів. Декларація узагальнює положення різних національних режимів регулювання щодо того, що являє собою «фактичне знання», додає більш чіткі вимоги до ролі судів у вирішенні питання про обмеження доступу або видалення шкідливого вмісту.

Ця вимога є гарантією дотримання процесуальних прав як посередників, так і користувачів. У 2017 році в їхній Спільній декларації про свободу слова, «фейкові новини», дезінформацію та пропаганду, у принципі 1 (d) детально і розширено було рекомендовано продовжити імунітет посередників у всіх випадках, крім втручання таких посередників у вміст або їхньої відмови виконати рішення про видалення вмісту, ухвалені відповідно до гарантій належного судового розгляду незалежним, неупередженим і авторитетним наглядовим органом (як-от суд).

Основний і деякою мірою кодифікаційний документ в області відповідальності посередників – це Манільські принципи відповідальності посередників, розроблені світовими неурядовими організаціями у 2015 році, які узагальнюють найкращі практики щодо обмеження відповідальності посередників за вміст в інтернеті [16].

Принцип I (d) – режим відповідальності посередника ніколи не може включати активної вимоги до моніторингу вмісту.

Принцип II (a-b) – посередники не повинні обмежувати вміст, якщо тільки існує відповідне рішення незалежного та неупередженого судового органу, який виявив, що вміст є незаконним, і таке рішення повинно включати визначення незаконності вмісту в певній юрисдикції.

Принцип III (d) – де посередники використовують позасудовий механізм обмеження контенту, вони не повинні оцінювати зміст, але треба надсилати обґрунтовані скарги особі, яка створила відповідний зміст (повідомлення).

Принцип IV – будь-яке обмеження вмісту повинно обмежуватися певним вмістом одиниці, і для її обмеження треба застосовувати найменш обмежувальні технічні заходи, зокрема й можливість обмежити доступ до вмісту в окремому

географічному регіоні, на площі або протягом визначеного періоду часу, з можливістю періодичного перегляду.

Принцип V – закони та політика щодо обмеження вмісту повинні поважати процес, зокрема й право бути заслуханим, право на апеляцію тощо, і мають дотримуватися прав людини.

Принцип VI (b) – уряд не може застосовувати позасудові заходи для обмеження вмісту, зокрема й через тиск на зміну умов використання посередником.

Принцип VI (d-e) – уряди та посередники повинні публікувати звіти про прозорість, де вони мають надавати інформацію про всі запити обмеження вмісту та його дотримання.

Нині цей документ є одним із найбільш вичерпних щодо відповідальності посередників, узагальнює найкращі практики, які варто впровадити в перебіг розроблення й оновлення законодавства про регулювання інтернету. Однією з останніх є Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи CM / Rec (2018) про ролі й обов'язки посередників інтернету [17].

Іншим проблемним поняттям у сфері відповідальності посередників є те, наскільки швидким має бути обмеження доступу до вмісту в разі отримання інформації про його незаконність.

Ця сфера залишена на розсуд держав, які є суверенними у встановленні національних режимів регулювання, міжнародні стандарти зазвичай обмежуються загальними фразами щодо належної швидкості і належний проміжок часу для посередника для ухвалення рішень.

Висновки

Загалом динаміка розвитку інформаційного суспільства в Україні протягом останніх років є стабільно позитивною, і це можна вважати сталою тенденцією. Зокрема, є всі підстави стверджувати, що в коротко- й середньостроковій перспективах на теренах нашої держави триватимуть процеси повномасштабної імплементації інтернет-сервісів та відповідних технологій, конвергенції традиційних і розвитку нових медіаформатів на технологічній платформі інтернету. Уже зараз в Україні стрімко формуються масова інтернет-аудиторія та специфічне мережеве соціокультурне середовище, що за своїми основними параметрами буде подібним до таких у розвинених країнах. Триватиме диверсифікація аудиторії, формування нових

моделей інформаційного споживання, соціальної та політичної активності тощо. Водночас у міжнародних рейтингах за основними показниками індексів розвитку ІС Україна утримує позиції середні/нижче середніх, до того ж відстає від середньосвітового рівня за темпами його розвитку. Вітчизняна практика розбудови інформаційного суспільства залишається здебільшого фрагментарною та ситуативною і поки що значно більше залежить від ринкової кон'юнктури та суспільних ініціатив, аніж від рішень і діяльності органів державної влади. Невирішеним залишається цілий комплекс проблем нормативно-правового, організаційно-технічного, науково-методичного, інформаційно-аналітичного, ресурсного забезпечення розбудови інформаційного суспільства. Значна кількість рішень із цих питань має декларативний характер, механічно «пересаджена» із законодавства чи досвіду інших країн без урахування національних особливостей. Однією з головних причин такої ситуації є фактична відсутність системної, багаторівневої, нормативно підкріпленої, базованої на певній ідеології та стратегії галузевої державної політики.

Список використаних джерел:

1. Рада з прав людини А / HRC / 38 / L.10 / Rev.1 «Просування, захист та здійснення прав людини в інтернеті», 4 липня 2018 року. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/38/L.10/Rev.1.
2. Справа «Ахмет Ілдірім проти Туреччини». Заява № 3111/10, 18 грудня 2012 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115705>.
3. Декларація про свободу спілкування в інтернеті (прийнята Комітетом міністрів 28 травня 2003 року на 840-му засіданні заступників міністрів): URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805dfbd5.
4. Рекомендація CM / Rec (2014) Комітету міністрів державам-членам, щодо Керівництва з прав людини для користувачів інтернету (прийнято Комітетом міністрів 16 квітня 2014 року на 1197-му засіданні заступників міністрів): URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c6f3d.
5. Права людини онлайн : Закон № 12965 від 23 квітня 2014 року. Бразилія. URL: <https://itsrio.org/wp-content/uploads/>

2018/02 / v5_com-sapa_pages_miolo_Brazil-Internet-Bill-ofRights-A-close-Look.pdf.

6. Конституція Греції (англійською мовою). URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/gr/gr220en.pdf>.

7. Справа «Калда проти Естонії». Заява № 17429/10, 19 січня 2016 року. URL: <https://cedem.org.ua/library/kalda-proty-estoniyi-kalda-v-estonia/>.

8. Про забезпечення умов для впровадження системи мобільного зв'язку п'ятого покоління : Указ Президента № 222/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2422019-26881>.

9. Справа «Штекель проти України». Заява № 33014/05/ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_807#Text.

10. Про захист персональних даних : Закон України 2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.

11. Про імплементацію Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом : Декрет Кабінету Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF>.

12. URL: <https://www.article19.org/resources/facebook-community-standards>.

13. URL: <https://lumendatabase.org/>.

14. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf.

15. Справа “SABAM проти Netlog”. Заява № 360/10. URL: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=119512&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&cc=first&part=1&cid=150383>.

16. Manila Principles on Intermediary Liability. URL: <https://www.manilaprinciples.org/Principles>.

17. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи СМ / Rec (2018) про ролі та обов'язки інтернет-посередників. URL: <https://rm.coe.int/1680790e14>.